

De wereld die *niet* verging

Een sociaaleconomische geschiedenis van laatmiddeleeuws Europa

Aan het einde van de middeleeuwen werd Europa getroffen door de Zwarte Dood, waardoor een derde van de bevolking het leven liet. Maar de Europeanen krabbelde overeind en veroverden in de eeuwen die volgden grote delen van de wereld. Over hoe Europa veranderde, maar ook hetzelfde bleef. door Jaco Zuijderduijn

D

duistere schaduw van een pandemie viel vorig jaar over ons heen. De Mexicaanse griep (influenza H1N1) deed vrezen voor een ramp in de orde van grootte van de Spaanse griep van 1918, die wereldwijd twintig tot honderd miljoen slachtoffers maakte. Menigeen zal geprobeerd hebben zich een voorstelling te maken van dit doemscenario, waarbij de gedachten wellicht ook afdwaalden naar een nóg ingrijpender ramp: de pest van de late middeleeuwen.

Hoewel het nog altijd onduidelijk is of de ziekte die in 1346 uitbrak inderdaad de pest was of dat het om een mysterieuze andere ziekte ging, weten we wel dat deze epidemie zonder twijfel de grootste ramp uit de Europese geschiedenis is. In de jaren na de uitbraak kwamen naar schatting vijftig tot honderd miljoen mensen om, ongeveer een derde van de Europese bevolking – om dit in perspectief te plaatsen: de Spaanse griep van 1918 leidde tot een sterftecijfer van maximaal zes procent en had dus minder maatschappelijke gevolgen.

Wetenschappers gebruiken de late middeleeuwen dan ook graag als een 'historisch laboratorium' dat zicht biedt op de invloed van massale sterfte. De Israëlische historicus Benjamin Kedar onderzocht bijvoorbeeld hoe kooplieden in Genua en Venetië reageerden op de ramp en wijst vooral op de psychologische gevolgen. Handelaars werden minder opportunistisch en gingen risico's mijden. Dit is ook elders in Europa zichtbaar: overal werden ambitieuze, potentieel zeer winstgevendende ondernemingen stopgezet, zoals prille handelscontacten met Afrika en Groenland.

Tegelijk creëerde de sterfte juist ook ruimte om nieuwe initiatieven te ontplooien. De Amerikaanse historicus

Door de veertiende-eeuwse pestepidemie stierf een derde van de Europeanen. Illustratie uit de Toggenburg-bijbel (1411).

de boekdrukkunst, hoewel deze visie zeker niet onomstreden is.

Het zijn dit soort thema's die de Amerikaanse historicus Steven Epstein, verbonden aan de University of Kansas, ertoe gezet hebben een redelijk beknopt handboek te schrijven, getiteld *An Economic and Social History of Later Medieval*

opkomst van steden, die uiteraard afhankelijk waren van het agrarische surplus. Stedelingen konden zich op hun beurt bezighouden met handel en nijverheid – vooral textielproductie. Deze specialisatie was alleen mogelijk dankzij de opkomst van markteconomieën, die de uitwisseling van graan, lakense stoffen en vele andere producten deden ontstaan.

Dit ging goed totdat de verhouding tussen land en mensen onder druk kwam te staan. Het begin van de veertiende eeuw kende een grote hongersnood die – achteraf gezien – misschien wel de voorbode was van de sterfte na 1346. Epstein wijst twee hoofdoorzaken aan voor de moeilijke eerste helft van de veertiende eeuw. Na jaren van groei zat de bevolking tegen een malthusiaans plafond – naar de Engelse econoom Thomas Malthus, die het principe van 'grenzen aan de groei' al in de achttiende eeuw omschreef – waardoor het niet langer mogelijk was alle monden te voeden. Daarnaast kon de voedselproductie niet omhoog door de maximale benutting van het land en een gebrek aan technologische vooruitgang.

Na 1346 ontstond in allerlei opzichten een nieuwe orde: de verhouding tussen

AN ECONOMIC AND SOCIAL HISTORY OF LATER MEDIEVAL EUROPE, 1000-1500

door Steven A. Epstein.

Cambridge University Press.

New York 2010. 290 pag. € 27,85

'De epidemie bood Europa de mogelijkheid een nieuwe weg in te slaan.'

David Herlihy heeft gesuggereerd dat de epidemie Europa de mogelijkheid bood een nieuwe weg in te slaan: doordat de bevolkingsdruk afnam, moesten arbeid, land en overige productiefactoren op een andere manier ingezet worden. Dit zou onder meer geleid hebben tot *factor substitution*: toen arbeid eenmaal duur was geworden, werd het aantrekkelijker te investeren in technologie. Herlihy dacht hierbij onder meer aan de opkomst van

Europe, 1000-1500. In tegenstelling tot Kedar en Herlihy benadrukt Epstein vooral de continuïteit tussen het Europa van voor en na de epidemie. Hij gaat daarom uitvoerig in op de periode tussen 1000 en 1300, die groei bracht in grote delen van Europa, niet alleen in Italië met zijn renaissance, maar ook in Engeland, Vlaanderen en het gebied van de Hanze. Hogere landbouwopbrengsten maakten een toename van de bevolking mogelijk en zelfs de

de bevolking en de productiemiddelen veranderde drastisch. Het maatschappelijk systeem was erop gericht geweest de elite stevig in het zadel te houden door de adel en geestelijkheid controle te geven over het schaarse land. Na 1346 kwam dit systeem onder druk te staan: degenen die de pest overleefden, hadden land in overvloed. Juist arbeid was nu schaars geworden. Elites zagen zich plots geconfronteerd met dagloners die hun arbeid aan de hoogstbiedenden gingen verkopen. Pogingen om maximumlonen in te stellen boden weinig soelaas.

Hoewel Epstein zich rekenschap geeft van deze directe gevolgen van de Zwarte Dood, is zijn blik veel meer gericht op de lange termijn. Daarmee volgt hij het voor-

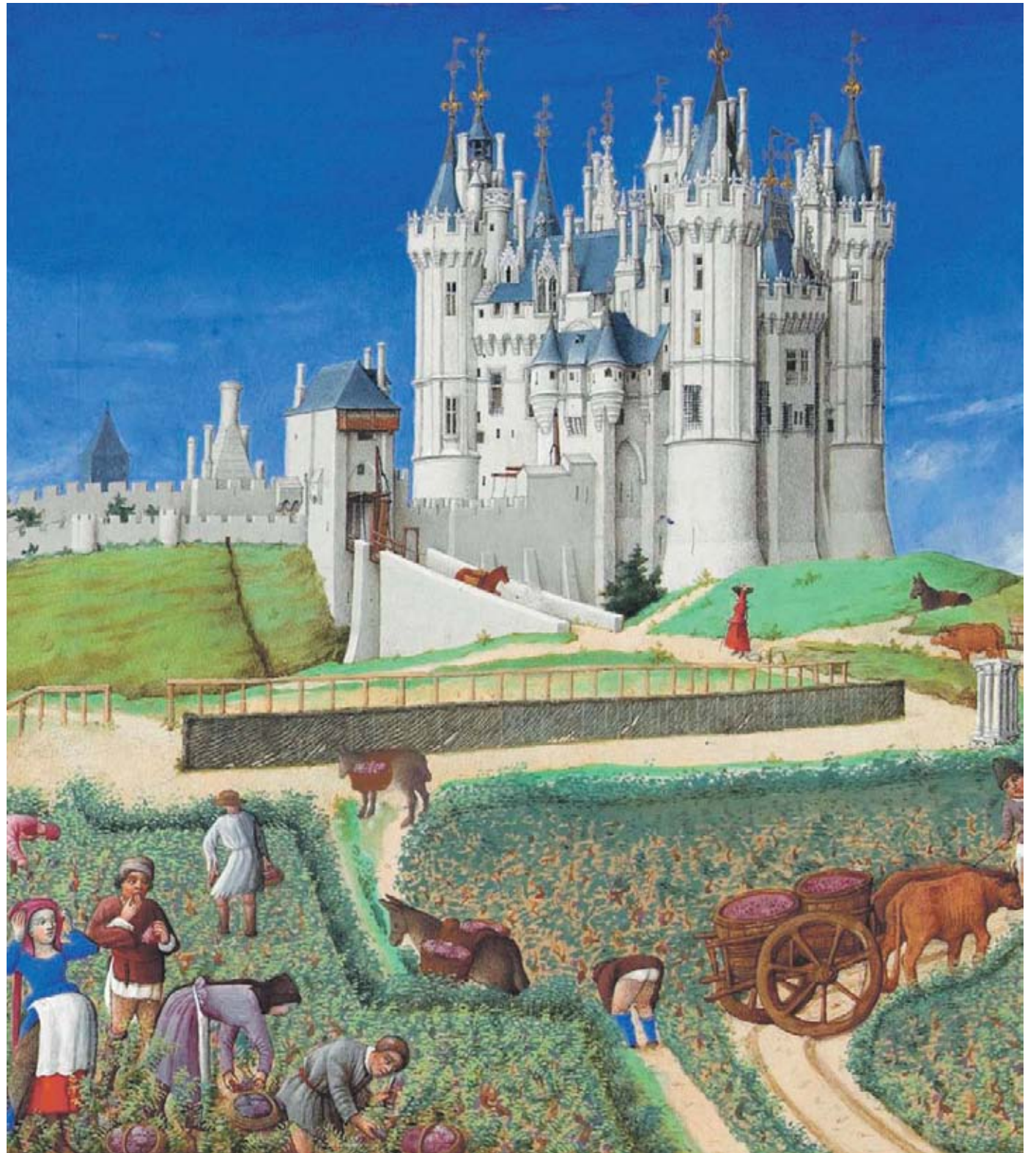

beeld van andere historici die een gestage ontwikkeling zien vanaf de opbloei van de Europese economie rond het jaar 1000 tot de Industriële Revolutie. Met een knip-oog naar Jared Diamonds boek *Ondergang* (2008) – ‘this world did not end’ – gaat Epstein na hoe het kan dat een samenleving die aan de rand van de afgrond stond, zich wist op te richten en na 1500 sterk genoeg was om grote delen van de wereld te ‘veroveren’. Hij hecht daarbij vooral veel waarde aan de structuren die de middeleeuwers creëerden: ‘hun instituties, de sets van regels en normen die zij gebruikten om het sociale en economische leven te reguleren, zijn misschien wel hun belangrijkste erfgoed’. Hier moeten we denken aan eigendomsrechtssystemen en conflictbeslechting – thema’s die we in de ontwikkelingseconomie tegenkomen als ‘good governance’ – maar ook aan sociaaleconomische belangengroepen als koopmansgilden en handelondernemingen. Deze instituties waren erop gericht menselijk gedrag eerlijker en voorspelbaarder te maken, om de met transacties omgeven risico’s en onkosten te reduceren. Dit middeleeuwse erfgoed kreeg volgens Epstein al vorm vóór 1346 en bleef ook daarna, ondanks de maatschappelijke ontwrichting, intact.

‘Na 1346 zagen elites zich plots geconfronteerd met dagloners die hun arbeid aan de hoogstbiedenden gingen verkopen.’

Een van de instituties die Epstein bespreekt, zijn de jaarmarkten. Deze werden vaak door edelen georganiseerd, die hoopten een graantje mee te pikken van de handel door kooplieden te laten betalen voor een pakket diensten. Zo namen de graven van de Champagne vanaf de elfde eeuw de verantwoordelijkheid op zich voor het organiseren van de jaarmarkten in deze Franse regio. Kooplieden werden aangetrokken door de uniforme regelgeving, een veilig komen en gaan, de vlotte afhandeling van geschillen en toezicht op het ordentelijk verloop van transacties – de grafelijke belastingheffing namen ze op de koop toe.

Het is enigszins teleurstellend dat dit ‘institutionele erfgoed’, dat in wezen de verbinding vormt tussen de middeleeuwse bloeiperiode vóór 1346 en de Europese expansie na 1500, en daarmee de crux van het boek is, onvoldoende wordt geproblematiseerd, zeker anno 2010. Recente gebeurtenissen leren immers dat economische en maatschappelijke structuren voortdurend blootstaan aan corrumperende krachten: individuen die erin slaagen deze naar hun hand te zetten kunnen zich verrijken – meestal ten koste van de samenleving. Op dit grensvlak van politiek, economie en samenleving wordt in belangrijke mate bepaald hoe instituties zich ontwikkelen en of groei kan aanhouden. Epstein heeft hier onvoldoende oog voor: de vraag hoe de Europeanen

Het middeleeuwse plattelandleven. Bron: getijdenboek *Les Très Riches Heures du Duc de Berry* (1412-1416).

erin slaagden hun instituties te beschermen gedurende deze buitengewoon turbulente periode had meer aandacht verdiend.

Bovendien is het maar de vraag welk ‘institutioneel erfgoed’ wel bijdroeg aan modernisering en welk niet. Epstein ziet, in navolging van Jan de Vries en Ad van der Woude, de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden als ‘eerste moderne economie’. De weg daar naartoe, een groeispurt in de zestiende eeuw, lag open omdat ‘één van de minst middeleeuwse economieën goed gepositioneerd was om één van de eerste moderne te worden’. In onze streken was het blijkbaar beter om juist over weinig middeleeuws erfgoed te beschikken. Epstein had deze paradox misschien kunnen oplossen door te analyseren in hoeverre instituties elders aan corrumperende krachten ten prooi gevallen waren.

Epstein waardeert de volharding van maatschappelijke structuren positief, zelfs in de nasleep van de pest. Maar er is ook een keerzijde: zelfs een van de ingrijp-

pendste gebeurtenissen in de Europese geschiedenis volstond blijkbaar niet om veranderingen af te dwingen. In het licht van de voorgenomen, drastische koerswijzigingen die voor de komende decennia gepland staan, onder meer op het gebied van CO₂-reductie, is dit geen bemoedigende gedachte.

Jaco Zuiderduijn is postdoc onderzoeker aan de Universiteit Utrecht en senior onderzoeker bij het Geldmuseum in Utrecht. Zijn interesse gaat vooral uit naar de ontwikkeling van financiële markten en investeringsgedrag in de late middeleeuwen. In 2009 publiceerde hij *Medieval Capital Markets. Markets for ‘Renten’, State Formation and Private Investment in Holland (1300-1550)*. Brill. Leiden/Boston 2009.

Overige literatuur

– B. van Bavel. *Manors and Markets. Economy and Society in the Low Countries 500-1600*. Oxford University Press. Oxford 2010.

- J. Diamond. *Ondergang. Waarom zijn sommige beschavingen verdwenen en hoe kan de onze haar ondergang voorkomen?* Uitgeverij Het Spectrum. Houten 2008. [Oorspr.: *Collapse. How Societies Choose to Fail or Succeed*, 2005.]
- D. Herlihy. *The Black Death and the Transformation of the West*. Harvard University Press. Cambridge, Mass. 1997.
- B.Z. Kedar. *Merchants in Crisis. Genoese and Venetian Men of Affairs and the Fourteenth-Century Depression*. Yale University Press. New Haven 1976.
- J. de Vries en A. van der Woude. *Nederland 1500-1800. De eerste ronde van de moderne economische groei*. Uitgeverij Balans. Amsterdam 1995.
- J.L. van Zanden. *The Long Road to the Industrial Revolution. The European Economy in a Global Perspective, 1000-1800*. Brill. Leiden/Boston 2009.